

การศึกษาวิเคราะห์คุณค่าความสัมพันธ์ระหว่างมารดา บิดากับบุตรในพระพุทธศาสนา An Analytical Study of Relationship Values Between Parents and Children in Buddhism

พระนัฐวุฒิ สิริจันโท (ศรีจันทร์)¹, พระครูสุธีคัมภีรญาณ, ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.²,
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.หอมหวล บัวระภา³

Phra Natthawut Siricando(Srichan)¹, Phrakhru Sudhikhambhirayan, Asst. Prof. Dr.²,
Asst. Prof. Dr.Homhuan Buarabha³
Email : natthawut.nc811@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์คุณค่าความสัมพันธ์ระหว่างมารดา บิดากับบุตรในพระพุทธศาสนา เนื่องจากว่าสังคมมนุษย์มีชีวิตรอยู่ได้ด้วยการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มต้องพึ่งพาอาศัยกันช่วยเหลือซึ่งและกันจึงจะมีชีวิตรอยู่รอดและปลอดภัยต้องมีการติดต่อสื่อสารกันเพื่อให้เกิดการเข้าใจในพฤติกรรมที่แสดงออกทั้งการใช้ภาษาและท่าทางเพื่อให้เกิดมีความสัมพันธ์ที่ดี สร้างไมตรีจิตต่อกัน โดยเฉพาะความสัมพันธ์ของครอบครัวระหว่างมารดา บิดากับบุตรนั้นถือเป็นเรื่องที่สำคัญอย่างยิ่ง เพราะสถาบันครอบครัวซึ่งถือเป็นสถาบันรากฐานของสังคม บิดามารดา กับบุตรต้องมีสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน บิดามารดาต้องมีหน้าที่สั่งสอนบุตร คือ ห้ามปรามจากความชั่ว ให้ตั้งอยู่ในความดี ให้ศึกษาศิลปวิทยา หาคู่ครองที่สมควรให้ มอบทรัพย์สมบัติให้ในโอกาสอันสมควร และบุตรธิดาเองในฐานะที่เป็นลูกต้องบำรุงบิดาเช่นกัน คือ ท่านเลี้ยงเรามาแล้วเลี้ยงท่านตอบ ช่วยทำกิจของท่าน ดำรงวงศ์สกุล ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทายาท เมื่อท่านล่วงลับไปแล้วทำบุญอุทิศให้ท่าน

¹ นิสิตระดับปริญญาดุษฎีบัณฑิต หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

¹ Degree of Doctor of Philosophy, Buddhist Studies Mahachulalongkornrajavidyalaya University KhonKaen Campus

² มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

² Mahachulalongkornrajavidyalaya University KhonKaen Campus

³ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

³ KhanKaen University

* ได้รับบทความ: 26 มกราคม 2562; แก้ไขบทความ: 10 มีนาคม 2562; ตอบรับการตีพิมพ์: 25 มีนาคม 2562

Received: January 26, 2019; Revised: March 10, 2019 ; Accepted: March 25, 2019

สถาบันครอบครัวนั้นเป็นรากฐานในการพัฒนาประเทศชาติ หากฐานรากอ่อนแอย่อมขาดความมั่นคงในการดำรงอยู่ได้ เมื่อสถาบันครอบครัวแข็งแรงย่อมส่งผลต่อสังคมโดยรวมคือ หากสมาชิกในครอบครัวทำหน้าที่ในการสั่งสอนอบรมสมาชิกด้วยกัน หล่อหลอมบุคลิกลักษณะ อุปนิสัย ศีลธรรม คุณธรรม ให้เป็นพลเมืองดี มีการสื่อสารระหว่างกันที่ถูกต้อง ย่อมส่งผลให้สังคมก้าวหน้า ประเทศชาติเจริญ

คำสำคัญ : ความสัมพันธ์, คุณค่า

ABSTRACT

This article aims to study the analytically study the relationship values between parents and children in Buddhism. As In the society, human beings live together and rely on one another, help each other so that they can live and be safe. Human beings communicate to obtain the behavioral understanding through languages and acting for building good relationship and mutual friendship. Particularly, the relationship between parents and children is very important because the family is recognized as the base of the society. All family members must have a good mutual relationship. Parents must teach their children to avoid bad conducts, behave good-deeds, be educated, find a good spouse and give them wealth in proper occasions. On the other hands, children must take care of their parents, help them to work, behave properly as their heirs, after their parental passing away, they should perform meritorious deeds to dedicate merit to them.

The family is the basic institute to develop the country. If this institute is weak and unstable, the nation will confront with the problems. If it is strong, it will affect the society as a whole. If the family members do their duties in teaching each other, train them to have a good personality, behaviors, morals, being a good citizen, correct communication, this will support the development of the country.

Keywords : Relationship, Values

1. บทนำ

มนุษย์เรานอกจากจะเป็นส่วนหนึ่งของโลกแล้วยังมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับบุคคลต่อการดำเนินชีวิตบนพื้นโลกใบนี้ ในการดำรงชีวิตมนุษย์ต้องสัมพันธ์กับมนุษย์ด้วยกันปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งของมนุษย์ก็คือ ปัญหาจริยธรรม คือ หลักการปฏิบัติต่อตนเอง และหลักการปฏิบัติต่อคนอื่นและมนุษย์เป็นสัตว์สังคมมีการอยู่ร่วมกัน มีการกระทำต่อกัน มีความรู้สึกนึกคิดแตกต่างกันและมีทั้งคนดีคนไม่ดี พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ประทานหลักพุทธปรัชญาเกี่ยวกับสังคมไว้กว่า 2548 ปีแล้ว ในสังคาลสูตร ว่าด้วยหลักทศ 6 (ทีฆนิกาย, ปาติกวรรค, 2539, เล่มที่ 11 : 199-218) คือการกำหนดหน้าที่ความรับผิดชอบของบุคคลใน 6

กลุ่ม นั้น คือ ทุกคนต้องมีหน้าที่อันพึงปฏิบัติต่อผู้อื่น ที่ตนเกี่ยวข้องด้วยในฐานะเดียวกัน มุ่งเน้นให้ตนในสังคมทุกคนทำหน้าที่ของตนให้ดีที่สุด(อรุณ วิจิเจริญ, 2557 : 25-26) ตนเองก็มีสิทธิได้รับการอนุเคราะห์จากผู้อื่นที่ตนเกี่ยวข้องด้วยเหมือนกัน กล่าวสั้นๆ ก็คือ ทุกคน มีทั้งหน้าที่ ที่ต้องปฏิบัติ และมีสิทธิอันชอบธรรมที่จะได้รับการปฏิบัติตอบ ทั้งนี้เพราะถ้าบุคคลต้องมีหน้าที่ปฏิบัติต่อผู้อื่นแต่ฝ่ายเดียวโดยไม่มีสิทธิได้รับการอนุเคราะห์จากผู้อื่นตอบแทนบ้างย่อมไม่มีใครพอใจ เมื่อไม่มีใครพอใจบ่อยเข้าก็เลิกปฏิบัติ นั่นคือถ้าบุคคลไม่รับผิดชอบ คนดีก็ไม่อยากทำความดี เช่นนี้แล้วบรรยากาศในสังคมเราจะมีสันติสุขได้อย่างไรด้วยเหตุดังกล่าวพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงทรงแบ่งผู้คนในสังคมออกเป็น 6 กลุ่ม พร้อมทั้งกำหนดหน้าที่อันพึงปฏิบัติ และสิทธิอันพึงได้รับการอนุเคราะห์ของบุคคลแต่ละกลุ่มการปฏิบัติต่อบุคคลทั้ง 6 ประเภท ที่เปรียบเหมือนทิศ 6 ฝ่ายละ 6 ประการ เป็นการถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน ปฏิบัติต่อกันทุกฝ่าย เช่น มารดา บิดาปฏิบัติกับบุตร ครูอาจารย์ปฏิบัติกับลูกศิษย์ สามเณรปฏิบัติกับภรรยามิตรสหายปฏิบัติกับมิตรสหาย นายจ้างปฏิบัติกับลูกจ้าง สมณะปฏิบัติกับประชาชน สำหรับบุคคลทั้ง 6 กลุ่ม ย่อมเห็นได้ว่าทุก ๆ คนปฏิบัติหน้าที่ของตนโดยสมบูรณ์ หรือ การมนุษย์สัมพันธ์ที่ดีต่อกัน เพราะมนุษย์สัมพันธ์เป็นศาสตร์ที่มีประโยชน์ในการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมของมนุษย์ ตั้งแต่ชุมชนไปจนถึงครอบครัว มนุษย์สัมพันธ์ มีบทบาทและความสำคัญอย่างยิ่งต่อการสร้างสถาบันหรือองค์การทางสังคม เพราะจะทำให้มนุษย์เรียนรู้ที่จะยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่น และยอมรับบุคคลอื่นบนพื้นฐานของความเป็นมนุษย์เท่ากัน (พรหมทิพย์ ศิริวรรณบุษย์, 2541 : 5) กล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าบุคคลมีความรับผิดชอบต่อหน้าที่ของตนโดยไม่บกพร่อง คนในสังคมย่อมอยู่ร่วมกันได้ด้วยความสุขสงบสุข ชีวิตส่วนตัวของแต่ละบุคคล ๆ ย่อมมีความเจริญรุ่งเรืองซึ่งจะส่งผลให้สังคมโดยรวม มีสันติสุข และความเจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นอีกด้วยความรับผิดชอบต่อคือ ความตั้งใจปฏิบัติภารกิจหน้าที่การงานของตนให้เกิดผลสำเร็จเรียบร้อยถูกต้อง และตรงเวลาด้วยความสุจริต ความเต็มใจและความจริงใจ ฉะนั้นความรับผิดชอบต่อจึงจัดว่าเป็นสิ่งสำคัญที่สุดในการปฏิบัติภารกิจต่าง ๆ ทั้งภารกิจในหน้าที่โดยตรง เช่น เป็นมารดา บิดา เป็นบุตรธิดา เป็นสามีภรรยา เป็นต้น ทั้งภารกิจในหน้าที่ในตำแหน่งต่าง ๆ เช่น การเป็นผู้บังคับบัญชา เป็นผู้ใต้บังคับบัญชา เป็นผู้นำ หรือเป็นผู้ตาม ความรับผิดชอบต่อจึงมีเพื่อรักษาคุณภาพของตนเองไว้ให้มี ให้เป็นไปตามภาวะ และหน้าที่ของตนเองตลอดไปครอบครัวใดสมาชิกในครอบครัว คือ พ่อ แม่ ลูก ทำตัวเป็นสมาชิกที่ดีของครอบครัว คือรู้จักหน้าที่ของตนให้สมบูรณ์ ไม่ขาดตกบกพร่อง ครอบครัวนั้นก็จะอยู่ด้วยกันอย่างมีความสุขและความมั่นคงในชีวิต

พระพุทธศาสนาเป็นกรอบแห่งความประพฤติปฏิบัติมาช้านานรูปแบบของการดำเนินชีวิตส่วนใหญ่จึงอยู่ในกรอบของศาสนา คนไทยก็ยึดถือตามอย่างบรรพบุรุษไม่เปลี่ยนแปลงมากนัก ศาสนามีความผูกพันกับวิถีชีวิตของคนไทยอย่างมาก เป็นพลังสำคัญอย่างยิ่ง มีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตอย่างแท้จริง เป็นระบบความเชื่อและความศรัทธาอย่างหนึ่ง ดุจประทีปให้แสงสว่างในการดำเนินชีวิตหลักพุทธจริยธรรมกับสถาบันครอบครัวเป็นของคู่กันมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ครอบครัวจะอยู่ได้อย่างมีความสุขจะขาดเสียซึ่งหลักพุทธจริยธรรมธรรมมีได้อย่างองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสเป็นพระคาถา ว่า

“มารดาบิดาเป็นทิศเบื้องหน้า	อาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา
บุตรภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง	มิตรสหายเป็นทิศเบื้องซ้าย
ทาสกรรมกรเป็นทิศเบื้องล่าง	สมณะพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน
คฤหัสถ์ในตระกูลผู้มีความสามารถ	พึงไหว้ทิศเหล่านี้

(พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2552 : 623)

ทิศ ในพระพุทธศาสนาจึงหมายถึง บุคคลที่น่าเคารพ ยกย่อง นับถือ บูชา เมื่อรวมกับ คำว่า ไหว้ จึงหมายถึง การแสดงความเคารพ ยกย่อง นับถือ บูชา หรือเป็นการปฏิบัติหน้าที่ของแต่ละคนในสังคม เป็นการกระทำต่อกันอย่างถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา สถาบันครอบครัวเป็นสถาบันพื้นฐานที่มีความสำคัญที่สุด เพราะเป็นสถาบันที่มีบทบาท หน้าที่ในการอบรมสั่งสอนและเลี้ยงดูให้สมาชิกของสังคมสามารถดำรงชีวิตอยู่ในสังคม ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข ก็เป็นอีกสถาบันหนึ่งทางสังคมที่มีความ สำคัญมากเช่นกัน เพราะเกี่ยวข้องกับกิจกรรมขั้นพื้นฐานของมนุษย์เพื่อความอยู่รอด

2. ความสำคัญของการสร้างความสัมพันธ์

การมีมิตรสัมพันธ์ที่ดีได้รับการยอมรับว่ามีความสำคัญมากในสังคมปัจจุบัน เพราะเป็นการ จูงใจบุคคลในหน่วยงานต่าง ๆ ให้มีการพัฒนาการทำงานร่วมกันเป็นกลุ่ม เพื่อให้ประสบความสำเร็จตาม ความต้องการของบุคคลและตามความมุ่งหมายของหน่วยงานหรือองค์กร บุคคลที่มีมนุษยสัมพันธ์นั้นจะ แสดงพฤติกรรมที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์กันและกันระหว่างบุคคลต่าง ๆ ในสังคม ทำให้บุคคลเกิดความรัก ความเข้าใจ และความเห็นอกเห็นใจซึ่งกันและกัน และนำไปสู่การปฏิบัติภารกิจทางความคิดในการแก้ปัญหา ร่วมกัน ในสมัยนี้หรือยุคโลกาภิวัตน์นี้จะพบว่ามนุษย์ไม่ได้มีลักษณะการเป็นอยู่ที่พึ่งพาอาศัยกันเหมือนแต่ ก่อน แต่เปลี่ยนไปเป็นสภาพความเป็นอยู่ที่ต้องพึ่งตนเองเป็นใหญ่ หากสังคมจะมีการรวมกันเข้าโดยอาศัย พื้นฐานทางเศรษฐกิจเป็นเครื่องโยงใยและอาศัยสื่อ คือ การมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันเป็นแกนกลางเพื่อสร้าง บรรยากาศอันน่าอยู่ในสังคม

การสร้างมนุษยสัมพันธ์ของมนุษย์ให้ดีขึ้น เปรียบประดุจสายใยเชื่อมโยงสังคมให้เป็นปึกแผ่น ร่วมมือประสานงานจัดข้อขัดแย้ง และช่วยแก้ไขข้อขัดแย้งต่าง ๆ ในการทำงาน โดยเฉพาะนักบริหารจำเป็น จะต้องเกี่ยวข้องกับบุคคลต่าง ๆ เช่น ผู้บังคับบัญชา เพื่อนร่วมงาน ผู้ใต้บังคับบัญชา และบุคคลโดยทั่วไป จำเป็นต้องใช้หลักมนุษยสัมพันธ์มากเป็นพิเศษในการที่จะกระตุ้นให้บุคคลในหน่วยงานทำงานอย่างเต็มความ สามารถและมีแรงจูงใจในการทำงาน อันจะเป็นแนวทางที่จะชนะใจคน ครองใจคน ให้นิยมนับถืออันจะ สามารถแก้ปัญหาให้สำเร็จลุล่วงไปได้ เพราะปัญหาส่วนใหญ่อยู่ที่บุคคล (พิมพ์ใจ โอภาณุรักษ์ธรรม, 2542 : 95) การมีความสัมพันธ์อันดีต่อกันนั้นจึงเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งที่จะช่วยให้สังคมประเทศชาติฝ่าวิกฤต ปัญหาต่าง ๆ ไปได้ ด้วยความเข้าใจ ร่วมแรงร่วมใจ ยอมรับเหตุผลของกันและกัน ทำให้ทุกอย่างผ่านไปได้ ด้วยดี

3. คุณค่าความสัมพันธ์ระหว่างมารดา บิดากับบุตรในพระพุทธศาสนา

3.1 คุณค่าต่อตนเองในฐานะบุตร พระพุทธองค์ทรงเปรียบเทียบคนซึ่งอยู่แวดล้อมและมีความ สัมพันธ์กับเราราวเหมือนทิศต่าง ๆ 6 ทิศ ได้แก่ มารดาบิดาเป็นทิศเบื้องหน้า เป็นต้น ซึ่งเป็นการแสดงว่าคน

เราตกอยู่ในสิ่งแวดล้อม และมีสิ่งแวดล้อมเป็นวัตถุเท่านั้น ยังมีสิ่งแวดล้อมที่เป็นคนซึ่งต้องสัมพันธ์กับเราด้วย หลักธรรมเรื่องทศ 6 นี้แสดงให้เห็นว่า เป็นคำสอนที่กำหนดการกระทำและการตอบแทนทั้งสองฝ่ายมิใช่ฝ่ายหนึ่งเป็นฝ่ายให้หรือฝ่ายรับเพียงอย่างเดียว (เดือน คำดี, 2534 : 164)

สังคมไทยเป็นสังคมที่มีพระพุทธศาสนาช่วยกลมเกลียวแนบแน่นจิตใจ และสร้างสำนึกทางศีลธรรม โดยมีวัดและพระสงฆ์เป็นกลไกที่สำคัญในการรวบรวมสมาชิกของสังคมให้เป็นพลเมืองที่ดีของประเทศ มีหลักจริยธรรมหรือหลักความประพฤติเพื่อละการทำชั่วเลือกกระทำแต่กรรมดีนั้น เป็นหน้าที่ของมนุษย์ทุกคนควรปฏิบัติให้ได้ แต่พระพุทธองค์ยังทรงแสดงถึงหลักคุณธรรมที่บุคคลควรปฏิบัติต่อกันในสังคม การปฏิบัติตามหลักจริยธรรมสังคมก็คือ การปฏิบัติธรรมหรือหน้าที่ที่เหมาะสมแก่ฐานะของตนในสังคม ฐานะนี้อาจเป็นฐานะทางสังคมธรรมดา(คุณ โทษณ์, 2537 : 106) ที่ทุกคนในสังคมพึงปฏิบัติ

บิดามารดาถือว่าเป็นผู้มีพระคุณต่อบุตรธิดาอย่างมาก เพราะหากไม่มีท่านแล้วบุตรธิดาก็คงไม่ได้เกิดมา พระคุณท่านจนวนับประมาณ หรือประเมินค่าไม่ได้ การอุปฐากหรือการเลี้ยงดูบิดามารดาเป็นมงคลสูงสุดดังที่ปรากฏในมงคลสูตรนั้น ถ้ามองว่า เพราะเหตุไรจึงเป็นมงคลสูงสุดแก่บุตรธิดา ตอบว่า เพราะบิดามารดามีพระคุณยิ่งใหญ่แก่บุตรธิดา ไม่มีสิ่งใดเปรียบเทียบบุญคุณของบิดามารดาได้ สุภาสิตโบราณว่า เอาแผ่นฟ้าเป็นกระดาดเอาน้ำในมหาสมุทรเป็นน้ำหมักปากกา เขียนพรรณนาคุณของบิดามารดาจนน้ำหมักหมดก็ยิ่งพรรณนาคุณของบิดามารดาไม่หมด เพราะเหตุไรจึงมีคุณมากขนาดนั้น เมื่อย้อนคิดดูตั้งแต่แรกเกิดในครรภ์มารดา ถ้าบิดามารดาไม่มีความรักความเมตตาต่อลูกที่เกิดในครรภ์ของตน หาวิธีขับออกเสียวิญญานที่ปฏิสนธิในครรภ์ก็ไม่มีโอกาสเจริญเติบโตจนถึงกำหนดคลอด ในขณะที่มารดาตั้งครรภ์เป็นเวลา 9 เดือน บิดาต้องทำงานหนักเพื่อหาเลี้ยงครอบครัวเพื่อชดเชยช่วงที่มารดาตั้งครรภ์แก่ทำงานหนักไม่ได้ ในขณะเดียวกันมารดาก็คอยประคับประครองลูกน้อยที่อยู่ในครรภ์ไม่ให้อันตรายคอยระวังแม้กระทั่งอาหารไม่กินตามใจชอบเพราะเป็นห่วงว่า จะทำอันตรายแก่ลูกในครรภ์ เมื่อถึงคราวคลอดออกมาแม่ผู้คลอดได้รับความเจ็บปวดแทบเอาชีวิตเข้าเดิมพัน หลังจากคลอดแล้วบิดามารดาก็เฝ้าเลี้ยงดูทะนุถนอมอย่างดี ตั้งแต่เป็นทารกนอนแบเบาะจนเจริญเติบโตเป็นผู้หนุ่มสาวเป็นผู้ใหญ่ตามลำดับ (การบริหารงานตามหลักทศ 6 ในพระพุทธศาสนา : กรณีการบริหารงานกับบุคคลผู้อยู่ทิศเบื้องหน้า (ทิศตะวันออก) บิดามารดา, 2561 : ออนไลน์) ดังนั้น การกล่าวถึงพระคุณของท่านจึงหาอะไรมาเปรียบไม่ได้เลย กล่าวได้ว่าพระคุณของท่านนั้นล้นฟ้ามหาสมุทร การเปรียบเทียบดังกล่าวจึงไม่ใช่สิ่งเกินเลยแต่อย่างใด

3.2 คุณค่าต่อครอบครัว การมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีต่อกันของบุคคลภายในครอบครัว เป็นบรรยากาศที่อบอุ่นก่อให้เกิดความรู้สึกมั่นคง ปลอดภัยทางจิตใจที่คนในครอบครัวรู้สึกเมื่ออยู่ร่วมกัน เป็นประโยชน์และเต็มไปด้วยคุณค่าในฐานะสถาบันอันเป็นฐานของสังคม ความสัมพันธ์อันดีนั้นก่อให้เกิดคุณประโยชน์มากมาย เช่น (1) บิดามารดาเป็นแบบอย่างที่ดีให้กับบุตร พระพุทธศาสนากล่าวถึงฐานะของบิดามารดาว่าเป็นบุคคลที่มีอุปการคุณต่อบุตรอย่างมหาศาล เพราะบิดามารดาเป็นผู้ให้ทั้งชีวิตและประสบการณ์ ตลอดจนจนถึงให้การอบรมพร่ำสอนบุตรของตน บิดามารดาจึงมีฐานะเป็นผู้สร้างให้บุตรเกิดขึ้นมา เป็นผู้รักษาให้บุตรมีชีวิตอยู่รอดปลอดภัย และเป็นผู้พัฒนาให้บุตรมีความสมบูรณ์ทั้งด้านร่างกายและจิตใจ หน้าที่ของบิดามารดาที่สำคัญคือการอบรมสั่งสอนให้บุตรเป็นคนดี รับผิดชอบต่อภาระหน้าที่ของตน บิดามารดาจึงต้องแนะนำอบรมบุตรของตนให้สามารถประพฤติตนเป็นคนดีของครอบครัวและของสังคมได้ ทั้งนี้ บิดามารดา

จะต้องมีคุณสมบัติในการสั่งสอนบุตร ได้แก่บิดามารดาจะต้องทำหน้าที่เป็นแบบอย่างที่ดีแก่บุตร เพราะผู้ที่
จะสั่งสอนผู้อื่นได้จะต้องอบรมตนเองให้เป็นแบบอย่างเสียก่อน จึงจะได้รับการยอมรับและไม่ถูกติเตียน(ขุท
ทกนิกาย, ธรรมบท, 2539, เล่มที่ 25 : 81) (2)สามีภรรยามีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน สามีภรรยาเป็น
บุคคลที่มีความสำคัญในครอบครัว เพราะมีสถานภาพเป็นทั้งบิดามารดาและสามีภรรยา อีกทั้งต้องรับผิดชอบ
ต่อความเป็นอยู่ของครอบครัวในทุก ๆ ด้าน ทั้งสองฝ่ายต้องทำงานเพื่อความอยู่รอดของครอบครัว และ
ต้องรับผิดชอบภาระในครอบครัวร่วมกัน มีความเสมอภาคกัน ในพระพุทธศาสนาเน้นไปที่ภายใน เมื่อ
คุณสมบัติภายในเท่ากัน ก็ไม่ต้องเสาะแสวงหาความเท่าเทียมในด้านวัตถุเงินทองก็ได้ เพราะความรักความ
เข้าใจกันมีค่ายิ่งกว่าแก้วแหวนเงินทอง(ขุททกนิกาย, ชาดก, 2539, เล่มที่ 27 : 587-588) (3)บุตรมีความ
กตัญญูกตเวที บุตรเป็นองค์ประกอบหนึ่งของครอบครัว บุตรเป็นความหวังเป็นที่พึ่งของบิดามารดา
ครอบครัวที่มีบุตร จึงเป็นลาภประการแรก แต่ถ้าบุตรนั้นเป็นคนดี มีความกตัญญูกตเวที เชื่อฟัง เคารพบิดา
มารดา บุตรนั้นถือว่าเป็นบุตรที่ประเสริฐ(สังยุตตนิกาย, สคาถวรรค, 2539) เป็นลาภประการที่สอง ครอบครัว
ที่สมบูรณ์หากมีบุตรที่เคารพเชื่อฟังบิดามารดา มีความกตัญญู บำเพ็ญประโยชน์ต่อความครัว ย่อมสร้าง
ความสุขให้เกิดขึ้นกับบุคคลในครอบครัว (4)การมีความเป็นอยู่ที่ดี คือการมีความมั่นคงทางด้านเศรษฐกิจ
ซึ่งเป็นความจำเป็นพื้นฐานของครอบครัว เพราะสัตว์ทั้งหลายจะดำรงอยู่ได้ต้องอาศัยปัจจัยเครื่องหล่อเลี้ยง
ชีวิตคืออาหาร ตลอดจนปัจจัยอื่น ๆ ที่จำเป็นในการดำรงชีพ เช่น เสื้อผ้า เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยารักษา
โรค อันเป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต

3.3 คุณค่าต่อสังคม สถาบันครอบครัว เป็นสถาบันพื้นฐานแรกที่สุดและมีความสำคัญยิ่งของสังคม
เพราะสถาบันขั้นมูลฐานที่เป็นจุดเริ่มต้น ของสถาบันทั้งหลาย ในสมัยก่อนนั้นสถาบันครอบครัวทำหน้าที่
เป็นทั้งสถาบันการศึกษา สถาบันเศรษฐกิจ สถาบันการปกครอง ฯลฯ หรืออธิบายได้ว่า สถาบันครอบครัว
ทำหน้าที่ให้การศึกษาคูหาความรู้ นอกจากนี้ยังทำหน้าที่ในด้านเศรษฐกิจ และ ปฏิบัติหน้าที่ในการอบรมสั่ง
สอนสมาชิกของครอบครัวให้เป็นพลเมืองที่ดีแม้ในปัจจุบันสถาบันครอบครัวยังทำหน้าที่สร้างกระบวนการ
สังคมประกิต (Socialization) ที่สำคัญอีกด้วย ครอบครัวนับเป็นสถาบันพื้นฐาน ที่ทำหน้าที่ในการหล่อหลอม
ทางพฤติกรรม ตลอดจนอบรมสั่งสอนสมาชิกในครอบครัว ซึ่งให้เด็กและเยาวชนได้รู้จักขนบธรรมเนียม
ประเพณี วัฒนธรรม บรรทัดฐานและกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ทางสังคม ด้วยเหตุนี้สังคมจะพัฒนาได้ดีหรือไม่เพียง
ใด จึงขึ้นอยู่กับบรรยากาศการอบรมเลี้ยงดูบุตรของครอบครัว หรือบรรยากาศของการสื่อสารระหว่าง พ่อ
แม่ ลูก นั่นเอง เพราะการอบรมสั่งสอนบุตรนั้น จะต้องอาศัยการสื่อสารระหว่างบุคคล คือ พ่อ แม่ ลูก ซึ่ง
ผลของการสื่อสารภายในครอบครัวจะเป็นสิ่งที่หล่อหลอมบุคลิกลักษณะ ทัศนคติ อุปนิสัย จริยธรรม ศีล
ธรรม ความรับผิดชอบ ความคิดริเริ่ม ภาวะผู้นำ ความสัมฤทธิ์ผลทางการเรียน ความสามารถ ความสำเร็จ
ตลอดจนการปรับตัว (พัชนี เสงี่ยมรักษา และประทุม ฤกษ์กลาง, 2531 : 23) ให้กับคนในครอบครัว โดย
เฉพาะบุตร ผู้ที่จะเติบโตเป็นผู้ใหญ่ เป็นอนาคตของชาติในวันข้างหน้า

การเป็นพ่อแม่แบบ-แม่แบบ ทั้งอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการทั้งโดยที่รู้ตัวหรือไม่รู้ตัว
สิ่งแวดล้อมภายในครอบครัวไม่ว่าจะในทางบวกหรือในทางลบ ได้ค่อยๆหล่อหลอมพื้นฐานทางบุคลิกภาพ
และคุณลักษณะทางด้านร่างกาย สังคม อารมณ์และจิตใจของสมาชิกในครอบครัวในรูปแบบต่าง ๆ มีผล
โดยตรงต่อการการแสดงบทบาททางสังคมของสมาชิกในสถาบันอื่นต่อไปครอบครัวเป็นสถาบันพื้นฐานใน

การพัฒนาสังคม สถาบันที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในการพัฒนาสังคมและชุมชน เช่นเดียวกับสถาบันทางสังคมอื่น ๆ วัฏจักรของการเกิด การเติบโต เข้าสู่วัยเรียน วัยทำงาน วัยแต่งงาน วัยเลี้ยงดูลูกของตนเอง วัยดูแลพ่อแม่เมื่อแก่ชราลง สอนและฝึกให้ทุกคนต้องมีบทบาทหน้าที่ในฐานะต่าง ๆ ในครอบครัว หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ การเข้าไปมีบทบาท ภาระ หน้าที่และมีความรับผิดชอบในฐานะสมาชิกของชุมชนหรือสังคมนั้น ๆ (ผศ.ปริญญา ทองดี, ครอบครัวและสถาบันครอบครัว : ออนไลน์)

ครอบครัวนั้นมีอิทธิพลอย่างมากต่อสังคม และสมาชิกในสังคมจะเป็นบุคคลที่มีประสิทธิภาพมากน้อยเพียงไรในสังคมนั้น ก็ย่อมขึ้นอยู่กับพื้นฐานของครอบครัวเป็นสิ่งสำคัญ กล่าวคือ บุคคลที่มีพื้นฐานมาจากครอบครัวที่อบอุ่น เข้มแข็ง มีความรักใคร่ปรองดองกัน มีความเข้าใจซึ่งกันและกัน บุคคลนั้นๆ ย่อมเป็นบุคคลที่มีประสิทธิภาพของสังคม ช่วยให้สังคมขับเคลื่อนไปในทิศทางที่ก้าวหน้ายิ่งขึ้น ในทางกลับกัน หากบุคคลใดมาจากครอบครัวที่แตกแยก ขาดความรักต่อกันแล้ว อาจส่งผลให้บุคคลเหล่านี้ สร้างปัญหาต่อสังคมตามมาก็เป็นได้ และการที่สมาชิกในครอบครัวจะเกิดความรัก ความเข้าใจอันดีต่อกันได้นั้น สิ่งสำคัญที่มีอาจมองข้ามไปได้คือการสื่อสารภายในครอบครัวที่มีประสิทธิภาพเพียงพอ ที่จะช่วยให้สมาชิกในครอบครัว สามารถติดต่อสื่อสารระหว่างกัน เพื่อให้เกิดความเข้าใจกันและกันได้อีกด้วย (วารณา เดชสวนะ, 2550 : 17)

3.4 คุณค่าต่อประเพณีวัฒนธรรมชาวพุทธ วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์ชาติมีสภาพและความเป็นอยู่ที่ต่างจากสัตว์โลกทั้งหลายเป็นสิ่งที่ทำให้สังคมมีระเบียบแบบแผน มีความสงบสุขมีความเจริญก้าวหน้าทั้งทางวัตถุและจิตใจ วัฒนธรรมเป็นเครื่องวัดและเครื่องกำหนดความเจริญ วัฒนธรรมเกิดจากการเรียนรู้ การสร้างสม การสืบทอด การถ่ายทอดวัฒนธรรม มีการเกิด การเจริญเติบโต การเปลี่ยนแปลง การเสื่อมสลายเช่นเดียวกับชีวิตคนและสัตว์ วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มีความค่าและมีความสำคัญสำหรับชาติหนึ่ง ๆ การที่มนุษย์แบ่งเป็นชาตินั้น อาศัยวัฒนธรรมเป็นเครื่องกำหนด วัฒนธรรมครอบครัวคือการดำเนินชีวิตของคนในครอบครัวที่แตกต่างกันซึ่งขึ้นอยู่กับข้อตกลงร่วมกันภายในครอบครัว วัฒนธรรมในครอบครัวเป็นวัฒนธรรมที่ดำรงถือเป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยขัดเกลาความประพฤติของสมาชิกในครอบครัว ข้อตกลงในครอบครัวเป็นสิ่งที่สมาชิกในครอบครัวตกลงร่วมกันและพร้อมใจกันปฏิบัติ (ผลงานวิจัย วัฒนธรรมครอบครัวไทใหญ่: กรณีศึกษาผู้สูงอายุหมู่บ้านสบรวก อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย, 2561 : ออนไลน์)

การส่งเสริมคุณค่าต่อประเพณีวัฒนธรรมให้กับบุตรหลานและคนในครอบครัว เป็นหน้าที่และความรับผิดชอบของบิดามารดาและผู้ปกครอง ซึ่งมีแนวทางส่งเสริมที่ควรปฏิบัติดังนี้ คือ พ่อแม่ควรเป็นแบบอย่างที่ดี พ่อแม่ควรเสียสละเวลา และความสุขส่วนตัว เพื่อให้มีเวลาในการอบรม และพัฒนาจริยธรรมของบุตรหลาน อบรมให้ลูกรู้จักหน้าที่ความรับผิดชอบ รู้จักพึ่งตนเอง มีเมตตา ไม่เอาเปรียบ มีเหตุผล ไม่มั่งงาย ให้รู้จักความโลภ โกรธ หลง ฯลฯ นำสมาชิกในครอบครัวเข้าร่วมกิจกรรมทางศาสนากับสังคม ตามโอกาสที่เหมาะสม การเลี้ยงดูลูกควรส่งเสริมให้มีสุขภาพจิตดี กันลูกออกจากความชั่ว ให้ความรักและความอบอุ่น ให้ลูกได้รับการศึกษา

นอกจากนี้ยังพบว่า คุณค่าต่อประเพณีวัฒนธรรมการเลี้ยงลูก พ่อแม่ก็มีส่วนสำคัญมาก ทำให้ลูกมีลักษณะพฤติกรรมและนิสัยแตกต่างกัน อาจกล่าวได้ว่า “เด็กที่เติบโตมาท่ามกลางความสงบ จะเป็นคนสุขุมเยือกเย็นเด็กที่เติบโตมาท่ามกลางความเป็นธรรม จะเป็นคนยุติธรรม เด็กที่เติบโตมาท่ามกลางการให้

อภัย จะเป็นคนมีเมตตา เด็กที่เติบโตมาท่ามกลางความรัก จะเป็นคนมองโลกในแง่ดี เด็กที่เติบโตมาท่ามกลางความมั่งร่ำรวย จะเป็นคนโหดร้าย เด็กที่เติบโตมาท่ามกลางความห่อหุ้ม จะเป็นคนชอบโกหก ดังนั้น เด็กจะเป็นอย่างไรขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมสังคมที่เด็กโตมา จะหล่อหลอมให้เด็กเป็นสภาพเช่นนั้น เพราะเด็กจะเกิดการเลียนแบบและทำตาม การแสดงออกทางพฤติกรรมของผู้ใหญ่จึงควรแสดงออกในทางที่ดี เพื่อเป็นต้นแบบที่ดีให้กับเด็ก

4. คุณค่า 2 ระดับ

บิดามารดาถือว่าเป็นบุคคลที่มีความสำคัญกับบุตรธิดาเป็นอันดับแรก การบำรุงท่านการสร้างความสัมพันธ์อันดีให้เกิดขึ้นกับครอบครัวนั้นถือว่าเป็นเรื่องที่เหมาะสมอย่างมาก เพราะทำให้เกิดประโยชน์และคุณค่ามากมายดังต่อครอบครัวนั่นเองและต่อสังคมส่วนรวม เกิดคุณค่าทั้งในสังคมโลก และในทางพระพุทธศาสนา ได้แก่

4.1 คุณค่าทางโลก กล่าวถึงความสัมพันธ์อันดีของครอบครัวที่มารดา บิดาเป็นพรหมของบุตร บุตรก็มีความกตัญญูต่อมารดา บิดา ทั้งสองอย่างนี้เป็นบุคคลที่ประเสริฐอย่างสูงสุด พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญว่าเป็นบุคคลที่หาได้ยากอย่างยิ่งในโลก คือ (1) บุพการี ผู้ที่ทำอุปการะก่อน คือมารดา บิดา ที่ได้อุปการะเลี้ยงดูบุตรมา (2) กตัญญูทเวที ผู้รู้อุปการะที่เขาทำแล้วและตอบแทน (อังคุตตรนิกาย, ทุกนิบาต, 2539, เล่มที่ 20 : 114) คือ บุตรที่รู้สำนึกในบุญคุณของมารดา บิดา และบำรุงท่านให้ท่านได้อยู่สบายทั้งกายและใจ ได้รับการยกย่องจากสังคมว่าเป็นคนมีความกตัญญูทเวที เกิดประโยชน์ต่อผู้ที่คบหาสมาคมกับผู้ที่มีความกตัญญูทเวที เป็นผู้ดำรงอยู่ในฐานะกัลยาณมิตร คบหากับใครคนนั้นก็มิแต่ประโยชน์ฝ่ายเดียว มิมีมิตรเหมือนได้แก้วมณีอันมีค่า พระพุทธองค์ทรงตรัสถึงการมีกัลยาณมิตรที่ดีว่า “ความเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายนะ มีเพื่อนดี เป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว” (สังยุตตนิกาย, มหาวารวรรค, 2539, เล่มที่ 19 : 3) ควรที่จะหาเพื่อนที่เป็นลักษณะเช่นนี้เพื่อความเจริญรุ่งเรืองในชีวิต ความกตัญญูนี้ทำให้มีเกียรติ ความมีเกียรติยศให้ถึงความเจริญเดช ความเจริญเดชให้เป็นที่น่ารักใคร่ ความเป็นผู้น่ารักใคร่ทำให้มีผู้เคารพนับถือ เมื่อมีคนเคารพนับถือแล้ว ก็มีแต่ความเบิกบานสำราญใจ ที่เกลียดก็หาย ที่หน่ายก็สิ้น บุญก็มาปัญญาเกิด (สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (พมพ. ธรรมธโร), 2546 : 457-458) ความสัมพันธ์อันดีงามระหว่างมารดา บิดากับบุตรนั้นก่อประโยชน์ขึ้นมากมายในทางสังคมโลก ความสงบสุขย่อมมาจากพื้นฐานของครอบครัวที่มีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน

4.2 คุณค่าทางธรรม การมีปฏิสัมพันธ์อันดีระหว่างครอบครัวถือว่าเป็นครอบครัวที่ระลึกรู้ถึงคำสั่งสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าอยู่เนืองนิตย์ ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระองค์ที่ได้ทรงตรัสไว้ มารดา บิดาดำรงตนอยู่ในศีลธรรม ได้สั่งสอนบุตรธิดาให้ปฏิบัติตนเช่นกัน ทำให้เกิดความสุภาพ ความสบายทั้งกายและจิตใจ เป็นคนที่พร้อมด้วยศรัทธา คือศรัทธาในการทำคุณงามความดี ในการประกอบอาชีพ ในการบำเพ็ญบุญกุศล เชื่อในคุณงามความดี เชื่อในหลักกรรม เป็นผู้ที่พร้อมด้วยศีล มารดาบิดามีศีล ก็สั่งสอนบุตรให้มีศีล มีระเบียบวินัยในการดำรงชีพอย่างพุทธมามกะ บางโอกาสก็พาครอบครัวไปรักษาศีล ปฏิบัติธรรมเพื่อขัดเกลาจิตใจ เป็นผู้ที่ถึงพร้อมด้วยการเสียสละ แบ่งปันสิ่ง ของ ๆ ตนรวมถึงน้ำใจของตนเองให้กับชุมชน ให้กับสังคม ให้กับบุคคลรอบข้าง ไม่เห็นแก่ตัว ทำให้ครอบครัวมีความสุขเพราะทุกคนรู้จักเสียสละ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา การเป็นผู้ที่มีปัญญาในการดำเนินชีวิตรู้เห็นในสิ่งที่เป็นจริงจากการดำเนิน

ชีวิตตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา

5. สรุป

คุณค่าความสัมพันธ์ของครอบครัวระหว่างมารดา บิดากับบุตรนั้นถือเป็นเรื่องที่สำคัญอย่างยิ่ง เพราะสถาบันครอบครัวนั้นเป็นรากฐานในการพัฒนาประเทศชาติ หากฐานรากอ่อนแอ ย่อมขาดความมั่นคงในการดำรงอยู่ได้ เมื่อสถาบันครอบครัวแข็งแรงย่อมส่งผลต่อสังคมโดยรวมคือ หากสมาชิกในครอบครัวทำหน้าที่ในการสั่งสอนอบรมสมาชิกด้วยกัน หล่อหลอมบุคลิกลักษณะ อุปนิสัย ศีลธรรม คุณธรรม ให้เป็นพลเมืองดี มีการสื่อสารระหว่างกันที่ถูกต้อง ย่อมส่งผลให้สังคมก้าวหน้า ประเทศชาติเจริญ

สถาบันครอบครัว คือ มารดา บิดาและบุตรเป็นคนดีมีศีลธรรม ถือว่าเป็นบุคคลที่หาได้ยากในโลก คือพระพุทธองค์ทรงยกย่องให้เป็นบุพการี เป็นคนมีความกตัญญูกตเวทีย เมื่อเป็นคนดีก็ย่อมเป็นที่ต้องการของทุกสังคม ทุกหน่วยงาน ทุกองค์กรต้องการคนเช่นนี้ เมื่อเชื่อว่าเป็นคนดีแล้วอยู่ที่ไหนก็ทำให้ที่นั้นมีแต่ความสงบสุข ซึ่งเป็นผลมาจากการที่ครอบครัวนั้นดำรงตนอยู่ในศีลธรรม เป็นพุทธศาสนิกชนที่ดี ปฏิบัติตามคำสั่งสอนทางพระพุทธศาสนา สั่งสอนอบรมคนในครอบครัวให้ทำแต่ความดี ละเว้นการทำความชั่ว ทำจิตใจของตนให้สะอาดบริสุทธิ์อยู่เสมอ ย่อมเกิดคุณค่าต่อสังคมส่วนรวม

6. เอกสารอ้างอิง

- คุณ โทจันทร์. (2537). **พุทธศาสนากับชีวิตประจำวัน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โอ.เอส.พรินติ้งเฮาส์.
- เดือน คำดี. (2534). **พุทธปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ โอ.เอส.พรินติ้งเฮาส์.
- พรณทิพย์ ศิริวรรณบุศย์. (2541). **มนุษย์สัมพันธ์**. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2552). **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
- พระสุตตันตปิฎก. ขุททกนิกาย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระสุตตันตปิฎก. สังยุตตนิกาย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระสุตตันตปิฎก. อังคุตตรนิกาย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- พัชนี เขยจรรยา และประทุม ฤกษ์กลาง. (2531). **รูปแบบการสื่อสารในครอบครัวและการเปิดรับสื่อมวลชนของเยาวชนในเขตกรุงเทพมหานคร** ในรายงานการวิจัย Asian Mass Communication Research and Information Center. กรุงเทพมหานคร : คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พิมพ์ใจ โอภาณรักษ์ธรรม. (2542). **มนุษยสัมพันธ์ของผู้บริหาร**. กรุงเทพมหานคร : คณะครุศาสตร์ สถาบันราชภัฏสวนสุนันทา.
- วรางคณา เดชสวนะ. (2550). **รูปแบบการสื่อสารภายในครอบครัวที่มีผลต่อความรู้และทัศนคติในเรื่องการดูแลสุขภาพตนเอง: ศึกษาเฉพาะนักศึกษาระดับปริญญาตรี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์**. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สมเด็จพระมหาธีรราช (พิมพ์ ธรรมธโร). (2546). **มงคลยอดชีวิต**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา.
- อรัญ วิจิเจริญ. (2557). **มนุษยสัมพันธ์**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- การบริหารงานตามหลักทศ 6 ในพระพุทธศาสนา : กรณีการบริหารงานกับบุคคลผู้อยู่ทิศเบื้องหน้า (ทิศตะวันออก) บิดามารดา. สืบค้นเมื่อ 20 กันยายน 2561. จาก http://taninkham.blogspot.com/2015/02/blog-post_1.html.
- ครอบครัวและสถาบันครอบครัว. สืบค้นเมื่อ 21 กันยายน 2561. จาก <http://www.human.cmu.ac.th/home/hc/ebook/006103/lesson1/01.htm>
- ผลงานวิจัยวัฒนธรรมครอบครัวไทใหญ่ : กรณีศึกษาผู้สูงอายุหมู่บ้านสบรวก อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย. สืบค้นเมื่อ 21 กันยายน 2561. จาก <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:5Rnm0igEnXMJ:journalgrad.ssru.ac.th/index.php/502/article/download/230/168+&cd=1&hl=th&ct=clnk&gl=th&client=firefox-b>